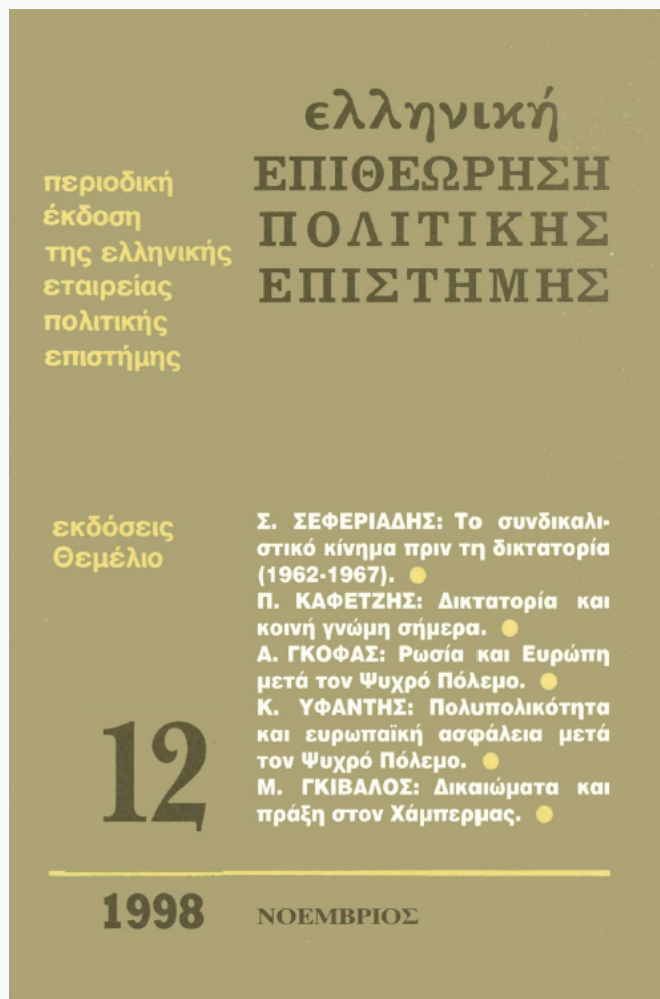

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 12 (1998)

Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)

Σεραφείμ Σεφεριάδης

doi: [10.12681/hpsa.15125](https://doi.org/10.12681/hpsa.15125)

Copyright © 2017, Σεραφείμ Σεφεριάδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σεφεριάδης Σ. (2017). Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967). *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, 5–34. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15125>

ΔΙΕΚΔΙΚΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ (1962-1967)**

Το κείμενο αυτό στοχεύει διπλά: αφενός, σε μια καταρχάς συγκριτική-θεωρητική διατύπωση των ευρύτερων ιστορικών-δομικών χαρακτηριστικών και της αναπτυξιακής τροχιάς του ελληνικού εργατικού κινήματος και, αφετέρου, στη διερεύνηση της συνεισφοράς του στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι κατά την κρίσιμη πενταετία πριν από τη δικτατορία. Το άρθρο διατυπώνει τα πρώτα ερευνητικά συμπεράσματα για (α) την εξέλιξη της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης στον εσωτερικό θεσμικό χώρο του κινήματος· (β) την αμφίδρομη σχέση που η αντιπολίτευση αυτή είχε με το διεκδικητικό κίνημα και την πολιτική συγκυρία, και (γ) τη σημασία της πολιτικής των εργατικών οργανώσεων καθώς και των πολιτικών κομμάτων με επιρροή στα λαϊκά στρώματα, ως παράγοντα που βοηθά στην ερμηνεία της αδυναμίας του εργατικού κινήματος να προβάλλει ουσιαστική αντίδραση στην επιβολή της δικτατορίας. Το κείμενο τελειώνει με εκτενή βιβλιογραφική αναφορά σε πρόσφατες μελέτες που εννοιολογούν συγκριτικά την επίδραση της δικτατορίας στον ελληνικό συνδικαλισμό.

Παρά τη μεγάλη θεωρητική πρόοδο που σημειώθηκε τα τελευταία χρόνια σε τομείς συναφείς με τη μελέτη της εργατικής τάξης (π.χ., ταξική συγκρότηση, νέα κοινωνικά κινήματα, απεργιακές κινητο-

* Σεραφείμ Σεφεριάδης: Jean Monnet Fellow, European University Institute και South European Research Group Fellow, Princeton University και Woodrow Wilson School of Public and International Affairs

** Τμήματα του κειμένου αυτού ετοιμάστηκαν κατά την παραμονή μου στο Πανεπιστήμιο Princeton ως Hannah Seeger Davis Post-Doctoral Fellow το ακαδημαϊκό έτος 1997-98. Ευχαριστώ θερμά το Πρόγραμμα Νεοελληνικών Σπουδών και το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης για την αμέριστη επιστημονική και ερευνητική υποστήριξη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την καθηγήτρια Nancy Bermeo που σχολίασε μια προηγούμενη εκδοχή. Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση στο συνέδριο «Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά», που πραγματοποιήσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στις 9-12 Δεκεμβρίου 1997.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 12, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1998

ποιήσεις), η έννοια «εργατικό κίνημα» ως τύπος συνθετικού προβληματισμού όπου συνυφαίνονται επί μέρους ευρήματα και προτάσεις, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεπεξέργαστη. Οι αιτίες είναι πολλές. Κάποιες σχετίζονται με τη νεο-θετικιστική πολυδιάσπαση των γνωστικών αντικειμένων και την ολοένα και πιο επιλεκτική επιλογή –κυρίως ποσοτικών– μεθόδων και πηγών, κάποιες με το ακριβώς αντίθετο, τη μεταμοντέρνα διάχυση συγκεκριμένων εννοιών των κοινωνικών επιστημών σε μεταδομικιστικά σχήματα.¹

Σε κάθε περίπτωση, το πρόβλημα για τη μελέτη περιπτώσεων όπως η ελληνική είναι ιδιαίτερα οξύ· τόσο γιατί ο διάλογος με τη διεθνή θεωρητική βιβλιογραφία είναι ακόμα δύσκολος και ελλειπτικός όσο και γιατί ο ερευνητής συναντά τα επιπλέον εμπόδια της μεγάλης διασποράς των πηγών και της ύπαρξης αντιφατικών και συχνά αναξιόπιστων στατιστικών στοιχείων για τις δραστηριότητες της εργατικής τάξης.

Επιδιώκοντας μια μικρή συνεισφορά στον συνθετικό προβληματισμό περί εργατικού κινήματος, το κείμενο που ακολουθεί ξε-

1. Πρόσφατες εργασίες που καυτηριάζουν τη νεο-θετικιστική μεθοδολογική στάση, περιλαμβάνουν αυτές των Roberto Franzosi, *The puzzle of strikes: class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1995, και Doug McAdam - Sidney Tarrow - Charles Tilly, «To map contentious politics», *Mobilization: An International Journal*, τόμ. 1, τχ. 1, 1996, σ. 17-34. Από τις πάμπολλες μεταδομικιστικές μελέτες στην ιστοριογραφία της εργατικής τάξης, βλ. ενδεικτικά Joan W. Scott, *The glassworkers of Carmaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city*, Harvard University Press, Cambridge, Mass./Λονδίνο 1974· Patrick Joyce, *Work, society and politics. The culture of the factory in later Victorian England*, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 1980· Craig Calhoun, *The question of class struggle: social foundations of popular radicalism during the industrial revolution*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Οξφόρδη 1982· Gareth Steadman-Jones, *Languages of class: studies in English working class history*, Cambridge University Press, Cambridge 1983· William Reddy, *The rise of market culture: the textile trade and French society, 1750-1900*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, και Michael Sonenscher, *Work and wages: natural law, politics, and the eighteenth-century French trades*, Cambridge University Press, Cambridge 1989. Για μια συνολική αποτίμηση της πορείας του ρεύματος αυτού, βλ. Lenard D. Berlanstein, «Introduction», στο Lenard D. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking labor history: essays on discourse and class analysis*, University of Illinois Press, Urbana/Σικάγο 1993, και Roger Gould, *Insurgent identities: class, community, and protest from 1848 to the Commune*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1995. Για μια οξεία κριτική, βλ. Bryan Palmer, *Descent into discourse: the reification of language and the writing of social history*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1990.

κινά επιχειρώντας μια, καταρχάς, συγκριτική εννοιολόγηση των μακρο-ιστορικών δομικών χαρακτηριστικών του ελληνικού κινήματος και της αναπτυξιακής του τροχιάς. Παρότι ελλοχεύει ο κίνδυνος η άσκηση, λόγω της συνοπτικότητάς της, να δημιουργήσει περισσότερα ερωτήματα από εκείνα που θα απαντήσει, την επιχειρώ με την ελπίδα τόσο ότι μπορεί να προκαλέσει γόνιμο διάλογο όσο και να φωτίσει ορισμένες πλευρές του κυρίως θέματός μου, της παρέμβασης του εργατικού κινήματος κατά την κρίσιμη πενταετία πριν από την επιβολή της δικτατορίας.

1. ΜΑΚΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΤΡΟΧΙΑ

Σε σχέση με τα περισσότερα εργατικά κινήματα του δυτικοευρωπαϊκού χώρου, το ελληνικό εμφανίστηκε αργά, κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, στη βάση διάσπαρτων τοπικών ομοιοεπαγγελματικών δικτύων, πρώτα στη Σύρα, σε ορισμένα σταφιδοεξαγωγικά κέντρα της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, και στα μεταλλεία του Λαυρίου· στη συνέχεια (κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα), στη βάση πιο πυκνών δικτύων, στη Θεσσαλία και στις Νέες Χώρες. Προσπαθώντας να εννοιολογήσουμε τη φύση του κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, μπορούμε να πούμε ότι μέχρι το 1918 –όταν ιδρύθηκαν οι πρώτες κεντρικές οργανώσεις, η ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ–, το κίνημα χαρακτηριζόταν, αφενός, από μικρό μέγεθος και οργανωτική ατροφία και, αφετέρου, από έναν γενικά υπερβατικό λόγο χωρίς συστηματική γείωση στις νεωτερικές πραγματικότητες.² Αυτό, με τη σειρά του, ευνοούσε συγκρουσιακές διεκδικητικές πρακτικές και τη χρήση ανακλαστικής, αμυντικής βίας.³ Δεν είναι βέβαια δυνατόν να εικονογραφηθούν εδώ με επάρκεια τα στοιχεία αυτά. Αξίζει όμως να αναφερθεί ότι ανάλογες φάσεις (μακρότερες ή συντομότερες) πέρασαν όλα σχεδόν τα ευ-

2. Άλλωστε η μισθωτή εργασία πολύ απείχε από το να αποτελεί κυρίαρχη μορφή στις παραγωγικές σχέσεις.

3. Πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι αιματηρές εκρήξεις των μεταλλургών του Λαυρίου, στα τέλη της δεκαετίας 1880 και το 1896. Για το χαρακτήρα της ανακλαστικής-αμυντικής βίας, βλ. Charles Tilly - Louis Tilly - Richard Tilly, *The rebellious century 1830-1930*, J. M. Dent & Sons Ltd., Λονδίνο 1975, σ. 48-55, 249-251.

ρωπαϊκά εργατικά κινήματα, κατά την περίοδο της γένεσης και πρώτης τους ενηλικίωσης.⁴

Οι στρατηγικές επιλογές των κοινωνικά κυρίαρχων στρωμάτων, σε μεγάλο βαθμό απόρροια της άρθρωσης της χώρας στο παγκόσμιο σύστημα και της δομής των οικονομικών ευκαιριών που αυτή συνεπαγόταν, δημιούργησαν από την αρχή όρους αποκλεισμού για το νέο κοινωνικό μόρφωμα, που συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η μεγάλη σημασία του εμπορίου, η επενδυτική διαστατικότητα στη βιομηχανία, και γενικά ένας έντονος καιροσκοπισμός στην επενδυτική συμπεριφορά των οικονομικών ελίτ, παρήγαγαν μιαν άτυπη και ιδιαίτερα ρευστή αγορά εργασίας και έκαναν το εγχείρημα της στρατηγικής ενσωμάτωσης του εργατικού κινήματος να φαντάζει και συγκριτικά ακριβό και –το κυριότερο– άχρηστο.⁵

Βέβαια, πολιτική βούληση για μια τέτοια ενσωμάτωση και εμφάνιστηκε και ήταν σημαντική. Ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της Βενιζελικής διακυβέρνησης, η Ελλάδα γνώρισε εξαιρετικά προοδευτική εργατική νομοθεσία που όμως, κυρίως λόγω των βραχυπρόθεσμων στρατηγικών συσσώρευσης των ελλήνων κεφαλαιούχων, έμεινε στα χαρτιά.⁶ Έχει εύστοχα υποστηριχθεί ότι, σε αντίθεση με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης όπου η πορεία των σχέσεων μεταξύ κράτους και εργατικού κινήματος μπορεί να περιγραφεί με το σχήμα απαγόρευση → ανοχή → αναγνώριση, στην Ελ-

4. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι η διάρκεια αυτών των πρώιμων φάσεων (που θα μπορούσαν να εννοιολογηθούν γενικά ως φάσεις «πρωτο-επαναστατικής ρευστότητας») μικραίνουν όσο περισσότερο μετατοπιζόμαστε γεωγραφικά από το βορειοδυτικό προς το νοτιοανατολικό τμήμα της Ευρώπης. Στο ζήτημα αυτό έχω αναφερθεί εκτενώς αλλού (βλ. *Working-class movements (1780s-1930s): a European macro-historical analytical framework and a Greek case study*, PhD thesis, Columbia University, Νέα Υόρκη 1998).

5. Βλ. Χρήστος Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 447· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου· το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 174-176.

6. Βλ. Γιώργος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος», στο Δημητράκοπουλος Οδυσσέας - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

λάδα το σχήμα ήταν κατά τον σισύφειο τρόπο κυκλικό: απαγόρευση → ανοχή → απαγόρευση.⁷ Το ασφυκτικό νομικό πλαίσιο, η διαρκής ανάμειξη του κράτους στην εσωτερική ζωή των συνδικαλιστικών οργανώσεων και η έντονη παρουσία των κατασταλτικών μηχανισμών στη διεκδικητική καθημερινότητα του εργατικού κινήματος αναίρευσαν την προοπτική μιας πιο μόνιμης ιδεολογικής ενσωμάτωσής του, εκτρέφοντας παράλληλα μια συγκρουσιακή πολιτική κουλτούρα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου· όσο πιο έντονη γινόταν η καταστολή, τόσο περισσότερο χρειαζόταν.⁸

Απόρροια αυτών των δομικών σταθερών ήταν δυο βασικά χαρακτηριστικά του εργατικού κινήματος, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, που σε γενικό επίπεδο απαντούνταν και σε άλλα εργατικά κινήματα, στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

Από τη μια, το κίνημα χαρακτηριζόταν από την έντονη παρουσία της πολιτικής και των πολιτικών οργανώσεων. Τόσο γιατί, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, οι πολιτικές οργανώσεις είχαν μεγαλύτερη οργανωτική προϊστορία, με αποτέλεσμα ο (νεωτερικός) συνδικαλιστικός λόγος να έχει αναπτυχθεί όχι ως πρόδρομος αλλά ως παρακλάδι του πολιτικού, όσο και γιατί προϋπόθεση για την άρθρωση αξιόπιστου διεκδικητικού λόγου και την ανάληψη δράσης φαινόταν να είναι η ύπαρξη πολιτικού εγχειρήματος. Η πραγματικότητα αυτή ήταν μάλιστα τόσο έντονη ώστε να ισχύει και για εκείνους τους συνδικαλιστές που θεωρητικά υποστήριζαν την ανάγκη οργανωτικής αυτοδυναμίας των συνδικάτων, όπως, χαρακτηριστικά, ο Δημήτρης Στρατής με το ρόλο του στο θνησιγενές Σοσιαλιστικό Κόμμα του 1928.⁹

Από την άλλη, για λόγους που σχετίζονταν τόσο με την κρατική

7. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 163. Είναι σκόπιμο, πάντως, να παρατηρηθεί ότι, καθώς η δεύτερη «απαγόρευση» πήρε και τη μορφή της νόθευσης της εσωτερικής ζωής των συνδικαλιστικών οργανώσεων (ειδικά μετά το Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ την άνοιξη του 1926), δημιούργησε για το εργατικό κίνημα όρους λειτουργίας σαφώς δυσχερέστερους της πρώτης. Οφείλω την παρατήρηση αυτή στον Γ. Φ. Κουκούλε.

8. Επιχείρησα να καταδείξω τον εγγενή χαρακτήρα της κατασταλτικότητας του μεσοπολεμικού κράτους στο Seraphim Seferiades, «The coercive impulse: state apparatus and labor repression in interwar Greece», ανακοίνωση στο Princeton University, Modern Greek Seminar, Princeton, Απρίλιος 1998.

9. Βλ. Γρηγόρης Ψαλλίδας, «Για τη συγκρότηση του σοσιαλιστικού κόμματος της Ελλάδος», *Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 361-380.

κατασταλτικότητα όσο και τη ρευστότητα της αγοράς εργασίας, το κίνημα χαρακτηριζόταν από έντονο κατακερματισμό και μια σχεδόν πάγια οργανωτική ρευστότητα, ή καλύτερα, έναν οργανωτικό φορμαλισμό. Δηλαδή, ενώ συνδικαλιστικές οργανώσεις και τα εξωτερικά γνωρίσματα μιας σχετικά εύρωστης συνδικαλιστικής ζωής υπήρχαν, στην πραγματικότητα είχαν περιορισμένο λειτουργικό περιεχόμενο, υποκρύπτοντας διαρκώς χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα (με μια μικρή μόνο μειοψηφία εργαζομένων να συμμετέχει στα συνδικάτα), αστάθεια στον αριθμό των μελών (με συχνές και απότομες αυξομειώσεις), και έναν πολύπλευρο οργανωτικό ανορθολογισμό (με μικρό αριθμό επαγγελματικών στελεχών, αδυναμία συλλογής συνδρομών, συχνές αναβολές συνεδρίων κλπ.).

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι το ελληνικό εργατικό κίνημα, όπως και άλλα αντίστοιχα κινήματα στη νοτιοανατολική Ευρώπη, και σε αντίθεση με την εμπειρία βορειοδυτικών χωρών, υποχρεώθηκε από την ιστορική συγκυρία να διαχειριστεί εξαιρετικά σύνθετα προβλήματα, τόσο τακτικής όσο και οργανωτικά, συγκριτικά πρόωρα, την περίοδο όπου ακόμη έκανε το πρώτα του βήματα. Με την έννοια αυτή, το ελληνικό εργατικό κίνημα, όπως και άλλα νοτιοανατολικά εργατικά κινήματα, διέγραψε μια συνδυασμένη αναπτυξιακή τροχιά, όπου οι διάφορες φάσεις του διαδέχονταν η μία την άλλη χωρίς να υπάρχει χρόνος για ορθολογική οργανωτική αποκραυστάλλωση και την παγίωση μιας θεσμικής παρουσίας, ακόμα και αν υποθέταμε ότι το πρόβλημα του περιοριστικού νομικού πλαισίου εξέλειπε.

Αυτός ο οργανωτικός ανορθολογισμός είχε αντιφατικές επιπτώσεις, αναφορικά με την πολιτική κοινωνιολογία των συνδικαλιστικών ηγεσιών. Ενώ, σε πρώτο χρόνο, τους ήταν σχετικά εύκολο να επιβάλλονται στις οργανώσεις (συχνά με μέσα αντιδημοκρατικά και αδιαφανή – ειδικά όταν ήταν φορείς της κρατικής ανάμειξης στη ζωή των συνδικάτων), σε έναν δεύτερο χρόνο, οι γραφειοκρατίες που εγκαθιστούσαν είχαν πολύ περιορισμένες δυνατότητες επιβολής, αδύναμες να ελέγξουν πλήρως το κίνημα και, πολύ περισσότερο, να το εντάξουν σε διαύλους κάθετης επικοινωνίας με το Κράτος.¹⁰ Αυτό, με τη σειρά του, απέτρεπε την πολιτική θε-

10. Για τον τρόπο που η διαδικασία αυτή συντελέστηκε στη βορειοδυτική Ευρώπη, βλ. την κλασική μελέτη του Robert Michels, *Political parties. A sociological study of the emergence of leadership, the psychology of power and the oligarchic tendencies of organization*, Dover Publications Inc., Νέα Υόρκη 1959/1915¹. Βλ. α-

σμοθέτηση του εργατικού κινήματος (κατά την έννοια του Huntington), και έδινε στη διεκδικητική του συμπεριφορά μιαν άτυπη, ασυνεχώς συγκρουσιακή δυναμική με εκρηκτικά ξεσπάσματα τα οποία, αν και δεν ήσαν μη εξηγήσιμα, τις περισσότερες φορές ήταν απρόβλεπτα σε βαθμό τέτοιο που να υποχρεώνουν τους κατασταλτικούς μηχανισμούς να βρίσκονται σε διαρκή εγρήγορση.

Βασικό συστατικό και συγχρόνως αντανάκλαση της λειψής θεσμοθέτησης του εργατικού κινήματος, η συγκρουσιακή αυτή δυναμική έτεινε επίσης να διαχέεται στην ευρύτερη κοινωνία διά μέσου άτυπων διαύλων επικοινωνίας, όπου λαϊκά αιτήματα και αναπαραστάσεις με έντονο τον απόηχο της προβιομηχανικής ηθικής οικονομίας (π.χ., «φτηνό ψωμί», την αντιδιαστολή «τίμιας εργασίας και ανήθικου κεφαλαίου») διαπερνούσαν τον συνδικαλιστικό λόγο, και το αντίστροφο, όπου συνδικαλιστικές πρακτικές αρθρώνονταν με φαινομενικά ανύποπτες βιοποριστικές πρακτικές λαϊκών στρωμάτων.¹¹

Το στοιχείο αυτό θα παίξει καθοριστικό ρόλο στα χρόνια της Κατοχής, όταν το εργατικό κίνημα θα πρωταγωνιστήσει στην ανάπτυξη του ΕΑΜ συμπαρασύροντας λαϊκά και μικροαστικά στρώματα, αλλά και επηρεαζόμενο από αυτά. Η εκρηκτική ανάπτυξη των εργατικών αγώνων από το 1942-1943 (όταν ξέσπασαν πάνω από 100 κλαδικές απεργίες), αλλά και μιας σειράς νέων συμμετοχικών θεσμών παρά και ενάντια στην κατοχική παρουσία, καταργούν το παλαιό Κράτος και δημιουργούν την περίοδο αυτή βάσιμες ελπίδες για υπέρβαση του οργανωτικού ανορθολογισμού του εργατικού κινήματος. Όμως αυτές θα σβήσουν γρήγορα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου.

κόμη Charles F. Sabel, «The Internal politics of trade unions», στο Suzanne Berger (επιμ.), *Organizing interests in western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.

11. Όπως, π.χ., σε σχέση με ζητήματα που αφορούσαν την εξασφάλιση στέγης βλ., ιδιαίτερα, Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

2. Η ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Το ξεκίνημα της μετεμφυλιακής περιόδου βρίσκει το εργατικό κίνημα ηττημένο και με εξαιρετικά οξυμένο το πρόβλημα της ιστορικής οργανωτικής του ατροφίας.¹² Απρόσμενη κατάληξη της κατοχικής αντάσσης, η ήττα αυτή είναι μάλιστα τέτοιας έκτασης που, τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια, η ίδια η χρήση της έννοιας «συνδικαλιστικό κίνημα» είναι προβληματική, μια και κύρια λειτουργία της επίσημης ΓΣΕΕ (η ηγεσία της οποίας επιβάλλεται στο 9ο Συνέδριο του 1948, μέσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου¹³) αποτελεί όχι τόσο η ανάδειξη εργατικών αιτημάτων, αλλά η δίωξή τους μέσω της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας. Είναι μια λειτουργία για την οποία η επίσημη γραφειοκρατία επιδοτείται αδρά από το κράτος, τόσο άτυπα, μέσω πελατειακών παροχών, όσο και θεσμικά, μέσω των αλληλένδετων θεσμών της Εργατικής Εστίας, της Υποχρεωτικής Εισφοράς υπέρ των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων, και του Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης των Εργατικών Στελεχών.¹⁴

Στο ασφικτικό νομικό και θεσμικό πλαίσιο που στήθηκε με το τέλος του εμφυλίου πολέμου, και που έχει εύστοχα αποκαλεστεί «αποκλειών κρατικός κορπορατισμός»,¹⁵ κυρίαρχο ρόλο διαδρα-

12. Το πρόβλημα οξύνεται ιδιαίτερα από τη στελεχική αποψίλωση του κινήματος. Μόνο κατά την περίοδο του Εμφυλίου σκοτώθηκαν τουλάχιστον 50.000 αγωνιστές, πολλοί από τους οποίους ήταν συνδικαλιστές. Όμως, για τους επιζώντες πρέπει να υπολογίσουμε τις αναπηρίες και την ψυχική και ηθική εξόντωση του ηττημένου, όπως και τη μεγάλη μετανάστευση που στερεί το εργατικό κίνημα από αξιόμαχα στελέχη (Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 334).

13. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παράταξη Μακρή που επιβλήθηκε το 1948, μόλις δυο χρόνια νωρίτερα, στο 8ο Συνέδριο του 1946, έλεγχε λιγότερο από το 10% των αντιπροσώπων (Βασίλης Νεφελοΰδης, «Μαρτυρία για την τραγική δεκαετία 1946-1956», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, πρόλογος Γ. Φ. Κουκουλές, Οδυσσέας, Αθήνα 1987, σ. 41). Βλ. επίσης, Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

14. Βλ. Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.

15. Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, και *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1988, και Δημήτρης Κιούγκας, *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα: ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*, Εξάντας, Αθήνα 1994.

ματίζει το συνδικαλιστικό τμήμα της Ασφάλειας, με φυσικό επακόλουθο τις πολύπλευρες διώξεις των όσων –λίγων– μαχητικών συνδικαλιστικών στελεχών δεν είχαν ήδη εξοριστεί. Τα διάφορα τεχνάσματα με τα οποία η ηγετική ομάδα, συσπειρωμένη γύρω από τον Φ. Μακρή, κατάφεραν να διατηρεί τον έλεγχο, είναι σχετικά γνωστά: καθαιρέσεις διοικητικών συμβουλίων αγωνιστικών συνδικαλιστικών οργανώσεων, δημιουργία σωματείων-σφραγίδα που έδιναν πλασματικές πλειοψηφίες στα συνέδρια των εργατικών κέντρων και της ΓΣΕΕ, εκλογικές λαθροχειρίες, ασφυκτικός έλεγχος των δραστηριοτήτων των πρωτοβάθμιων οργανώσεων από ηγεσίες εργατικών κέντρων που έλεγχε ο Μακρής, κλπ.

Βέβαια, στη ΓΣΕΕ αποδόθηκαν σημαντικές τυπικές αρμοδιότητες που περιελάμβαναν τη διαπραγμάτευση και υπογραφή Εθνικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας. Όμως, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί,¹⁶ στο βαθμό που οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων δεν είχαν ανεξαρτησία από το Κράτος, συνεπώς και τη δυνατότητα να διαμορφώνουν τακτική και να προσδιορίζουν το αντικείμενο της διαπραγμάτευσης χωρίς κρατικούς καταναγκασμούς (συμπεριλαμβανομένης και της υποχρεωτικής διατησίας), ο θεσμός δεν αποτελούσε παρά επιβεβαίωση του ιστορικού φορμαλισμού που διείπε τις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Ήταν, δηλαδή, μια θεσμική μορφή χωρίς περιεχόμενο, ή, μάλλον, με μόνο περιεχόμενο τη συμπίεση των μισθών κάτω από τα επίπεδα της παραγωγικότητας.

Αν όμως, για να χρησιμοποιήσω την καυστική περιγραφή του Γιώργου Φ. Κουκουλέ, η ΓΣΕΕ και η πλειοψηφία των οργανώσεών της δεν αποτελούσαν παρά εικονικά κατασκευάσματα με «μοναδικό στοιχείο της συνδικαλιστικής τους ταυτότητας τον κρατικό λόγο γι' αυτή την ταυτότητα»,¹⁷ τότε η ανάλυση για το μεταπολεμικό συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να στραφεί, αφενός, στις αντιπολιτευτικές οργανώσεις και, αφετέρου, στη διεκδικητική δράση εργατικών κλάδων παρά και, συχνά, ενάντια στις ηγεσίες τους. Στο υπόλοιπο μέρος του, το κείμενο στέκεται κυρίως σε δύο ζητήματα

16. Γιώργος Φ. Κουκουλέ, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1963-1967)*, mimeo, Αθήνα 1985.

17. Πολύ χαρακτηριστικά, ο υπότιτλος της σημαντικής εργασίας του Γ. Φ. Κουκουλέ, *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση, 1938-1984*, είναι: Συμβολή στη Διερεύνηση της Ανυπαρξίας Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος.

και ακροθιγώς σε ένα τρίτο, που απορρέει από την εξέτασή τους:

1) Τη συνοπτική εξέλιξη της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης στον εσωτερικό θεσμικό χώρο του συνδικαλιστικού κινήματος·

2) Τη διερεύνηση της αμφίδρομης σχέσης που η αντιπολίτευση αυτή είχε με το διεκδικητικό κίνημα και την πολιτική συγκυρία, και

3) Τη διατύπωση μερικών σκέψεων σχετικά με την αδυναμία του εργατικού κινήματος να προβάλλει ουσιαστική αντίδραση στην επιβολή της δικτατορίας.

α. Υπομονετική δικτύωση στο πρωτοβάθμιο επίπεδο

Το αντιπολιτευτικό κίνημα ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1950, στηριζόμενο στην κυριολεξία σε μια χούφτα συνδικαλιστικά στελέχη. Όπως και στο παρελθόν, η πολιτικοποίηση αυτών των στελεχών είναι σαφής (ο ρόλος συνδικαλιστών-μελών της ΕΔΑ είναι ιδιαίτερα σημαντικός), όμως, σε αντίθεση με τα χρόνια του Μεσοπολέμου, διατηρούν μιαν αξιοσημείωτη ανεξαρτησία από τους κομματικούς μηχανισμούς.

Μια από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτού του τύπου συνδικαλιστή αποτελεί ο Ορέστης Χατζηβασιλείου, ο οποίος εκλέγεται στην ηγεσία του *Συλλόγου Υπαλλήλων Φωταερίου* ήδη από το 1946. Ο Χατζηβασιλείου είναι πάγια πολέμιος του κομματικού συνδικαλισμού. Έχει όμως σημασία να παρατεθεί το άκρως πολιτικό σκεπτικό αυτής της στάσης, που συνδέει την έλλειψη κομματικής δέσμευσης με τη δυνατότητα χάραξης ασυμβίβαστης συνδικαλιστικής τακτικής. Σε ένα άρθρο του στη σωματειακή εφημερίδα (*Γκαζιέρης*, 1 Δεκεμβρίου 1947) γράφει:

Πάντοτε σε όλα τα εργατικά κινήματα του κόσμου και σ' όλους τους ανώτερους συνδικαλιστικούς οργανισμούς, η ηγεσία υπήρξε εκείνη που λύγισε, που λιποψύχησε, που πρόδωσε τον αγώνα των εργαζομένων. Ποτέ ένας συνδικαλιστής ηγέτης, έστω και στο μικρότερο εργατικό πόστο, δεν πρέπει να έχει καμιά κομματική δέσμευση, γιατί τότε πρέπει να κάνη αβαρία στην συνδικαλιστική του ιδεολογία για να φανή αρεστός στο Κόμμα.

Ο αφορισμός αυτός, που σε μεγάλο βαθμό επιβάλλεται από την πολιτική συγκυρία και έχει ως βασικούς αποδέκτες του τους ηγέτες της επίσημης ΓΣΕΕ, θα αποτελέσει τον μετεμφυλιακό κώδικα συνδικαλιστικής πολιτικοποίησης, ενώ παράλληλα θα διαμορφώ-

σει το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αρθρώνονται τα αιτήματα της εργατικής τάξης για ολόκληρη την περίοδο ως τη μεταπολίτευση.

Το αντιπολιτευτικό κίνημα ξεκινά από τον σχετικά μικρό κλάδο του Ηλεκτρισμού¹⁸ (που σύμφωνα με την Απογραφή του 1951 απασχολεί λιγότερο από 11.000 εργάτες [10.971] ή το 1,05% του εργατικού δυναμικού της χώρας) και την Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού της οποίας ηγείται ο Χατζηβασιλείου. Πρώτος σημαντικός σταθμός στη μακρά πορεία του αντιπολιτευτικού συνδικαλισμού αποτελεί η δημιουργία του *Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος* (ΔΣΚ) το 1955 με επικεφαλής τον Δημήτρη Στρατή (ιστορικό στέλεχος του εργατικού κινήματος, που την εποχή αυτή είναι βουλευτής του ΔΚΕΛ), όμως θα περάσει πολύς καιρός (σχεδόν μια ολόκληρη δεκαετία) υπομονετικής δικτύωσης στο πρωτοβάθμιο επίπεδο μέχρι η αντιπολίτευση να αποκτήσει σοβαρή δυναμική. Έτσι, παρά το ότι η αντιπολιτευτική ζύμωση θα υποχρεώνει σε αραιά διαστήματα και την επίσημη ΓΣΕΕ να κινητοποιείται (όπως, πιο χαρακτηριστικά, το 1957), μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ο αρχικός πυρήνας θα διευρυνθεί με τη συμμετοχή των τραπεζικών και των υπαλλήλων του ΟΤΕ, που οργανώνονται στην *Ένωση Συνεργαζομένων Συνδικάτων Τραπεζών και Επιχειρήσεων Κοινής Ωφελείας*, ενώ τον Μάιο του 1962 η αντιπολιτευτική βάση θα διευρυνθεί ακόμα περισσότερο με την υπογραφή πρωτοκόλλου συνεργασίας μεταξύ της *Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-ΚΩ*, και δύο ακόμα κλάδων, της *Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Λογιστών*.

Οι τρεις αυτές Ομοσπονδίες θα συγκροτήσουν το πρόπλασμα ενός πολύ ευρύτερου σχήματος, εκείνου των *Συνεργαζομένων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων* (ΣΕΟ), που θα αποτελέσει τη σπονδυλική στήλη του εργατικού κινήματος μέχρι τη δικτατορία.

Με τη σύμπληξή της, η συμμαχία των τριών επιδιώκεται σε ουσιαστικές κινητοποιήσεις. Σε πρώτη φάση, εναντιώνεται στην υποχρεωτική εισφορά υπέρ της ΓΣΕΕ και στην αλλαγή της ασφαλιστικής νομοθεσίας που επιδιώκει εκείνη την περίοδο η κυβέρνηση Καραμανλή, κι αυτό της δίνει την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με έναν μεγάλο αριθμό πρωτοβάθμιων οργανώσεων, κυρίως τα σωματεία των οικοδόμων που με τις μαχητικές (και αιματηρές) κινητοποιή-

18. Ο κλάδος περιλαμβάνει το φωταέριο, την ηλεκτρική παραγωγή, τις υπηρεσίες υδρεύσεως και τους ηλεκτρικούς σιδηροδρόμους.

σεις τους, από το Δεκέμβριο του 1960 και μετά, αρχίζουν να ξαναδίνουν στο διεκδικητικό κίνημα μια έντονα συγκρουσιακή χροιά.

Ο αριθμός των αντιπολιτευόμενων συνεργαζόμενων σωματείων αυξάνεται έτσι εντυπωσιακά, από 10 ή 20 στα τέλη της δεκαετίας του 1950, σε 82 στις αρχές του 1963. Η δυναμική είναι τέτοια που υποχρεώνει την κυβέρνηση να αποσύρει το επίμαχο ασφαλιστικό νομοσχέδιο (μετά την ψήφισή του), κι αυτό αποτελεί πρόκληση για νέο κύκλο μαχητικών κινητοποιήσεων που οι 82 καλούν με αίτημα γενικές αυξήσεις στους μισθούς και στις συντάξεις. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου (1963), οι ΣΕΟ θα γίνουν 115 (όταν θα προσχωρήσουν και τα 33 πρωτοβάθμια σωματεία του Εργατικού Κέντρου Πατρών), και, παρότι στη συνέχεια θα αυξηθούν αριθμητικά, με το όνομα αυτό, «115 ΣΕΟ», θα παραμείνουν γνωστές μέχρι να διαλυθούν από τη δικτατορία. Ο ρυθμός της ανάπτυξής τους είναι εκρηκτικός, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1963-1964 όταν αυξάνει 3,5 φορές (από 115 τον Μάιο του 1963 σε 400 τον Μάιο του 1964) (βλ. Πίνακα 1).¹⁹

Οι ΣΕΟ ηγούνται του διεκδικητικού κινήματος που υποδέχεται την Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.) στην εξουσία το Φεβρουάριο του 1964, οργανώνοντας κινητοποιήσεις με αιτήματα: αυξήσεις στους πραγματικούς μισθούς και εκδημοκρατισμό.²⁰

Όπως είναι φυσικό, επιχειρούν επίσης να θεσμοθετήσουν την

19. Είναι χαρακτηριστικό ότι η οργανωτική αύξηση της περιόδου αυτής έχει καταγράψει την Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1960 ως χώρα υψηλής συνδικαλιστικής πυκνότητας στη διεθνή βιβλιογραφία. Βλ. Paul W. Drake, *Labor movements and dictatorships. The Southern Cone in comparative perspective*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1996, σ. 11-12, 30, όπου τονίζεται, ωστόσο, ότι η συνδικαλιστική ενδυνάμωση αφορούσε μόνον το πρωτοβάθμιο επίπεδο και, σε κάθε περίπτωση, δεν ήταν επαρκής ώστε να αναστρέψει την πάγια δομική, θεσμική, και πολιτική αδυναμία του ελληνικού συνδικαλισμού. Βλ. ακόμα, J. Samuel Valenzuela, «Labor movements in transitions to democracy: a framework for analysis», *Comparative Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούλιος 1989, σ. 453.

20. Η δυναμική του διεκδικητικού κινήματος, ήδη από τις παραμονές των εκλογικών αναμετρήσεων του Νοεμβρίου του 1963 και του Φεβρουαρίου του 1964, ασφαλώς βοηθά και στην επεξήγηση του τεράστιου εκλογικού ρεύματος που «μέσα σε τρεις μήνες ανέβασε την Ε.Κ. από το 42,02% των ψήφων στο 52,72%. Επρόκειτο για τη μαζικότερη εκλογική μεταστροφή που παρατηρήθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο, σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα και χωρίς κανενός είδους ράλληλη μετατόπιση πολιτευτών» (Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σ. 302-303).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η αριθμητική αύξηση των ΣΕΟ

	Αριθμός Συνεργαζόμενων Οργανώσεων	Ποσοστιαία αύξηση
Μάιος 1962	82	
Μάιος 1963	115	40,2%
Μάιος 1964	400	247,8%
Απρίλιος 1967	περίπου 1.000	

Πηγή: Κώστας Μαραγκουδάκης, «Συνεργασία συνδικαλιστικών οργανώσεων», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σ. 46-48.

παρουσία τους παρεμβαίνοντας στη λειτουργία της επίσημης ΓΣΕΕ. Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1964, δεκάδες σωματεία της Αθήνας που ανήκουν στη δύναμη των ΣΕΟ, υποβάλλουν ομαδικό υπόμνημα εγγραφής στη δύναμη του ΕΚΑ – ως *Ευρεία Δημοκρατική Συνδικαλιστική Συνεργασία Αθήνας*. Όμως, εξαιτίας της ενεργοποίησης των μηχανισμών Μακρή, η αίτηση απορρίπτεται.²¹

Στο κρίσιμο αυτό σημείο, όπου είναι ορατή μια προοπτική θεσμοθέτησης του συνδικαλιστικού κινήματος μέσω του εκδημοκρατισμού του, καθοριστικά ανασταλτικό ρόλο θα παίξει η στάση που θα τηρήσει η κυβέρνηση της Ε.Κ. Αξίζει να σταθούμε συνοπτικά στα γεγονότα.

Το καλοκαίρι του 1964, λίγους μήνες μετά την εκλογή της, η κυβέρνηση εισάγει και ψηφίζει στη Βουλή νομοσχέδιο «περί τροποποίησης της σωματειακής νομοθεσίας», που καθιερώνει την αναλογική εκπροσώπηση των πρωτοβάθμιων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις. Ο νόμος, ο οποίος δημιουργεί προϋποθέσεις για κατάργηση της κυριαρχίας των σωματείων-σφραγίδα, χαιρετίζεται από την πλειοψηφία των εργαζομένων και προκαλεί την έντονη αντίδραση της ηγεσίας Μακρή.

Όμως, στο πλαίσιο της τακτικής του «διμέτωπου αγώνα», αλλά

21. Για τις εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη, όπου η ανάπτυξη των ΣΕΟ προήλθε από τις δυνάμεις σωματείων διαγραμμένων από το Εργατικό Κέντρο, βλ. Ν. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1941-1983», στο Γ. Αναστασιάδης - Ν. Μαραντζίδης - Χ. Κεραμοπούλου -Β. Τατάλας (επιμ.), *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης 1997, σ. 240-247.

και ως αποτέλεσμα έντονων πιέσεων (τόσο από εσωτερικούς εργοδοτικούς κύκλους όσο και από το εξωτερικό, από τη *Διεθνή Ένωση των Ελευθέρων Συνδικάτων*), η κυβέρνηση, αφενός, καθυστερεί την έναρξη της διαδικασίας εκδημοκρατισμού για πάνω από ένα χρόνο (με αποτέλεσμα η ηγεσία Μακρή να παραμένει στη διοίκηση της ΓΣΕΕ), και, αφετέρου, όταν την επιχειρεί, αυτή είναι δειλή, περιορισμένη και αντιφατική. Συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1965, με απόφαση του προέδρου πρωτοδικών, η διοίκηση Μακρή καθαιρείται και στη θέση της διορίζεται νέα προσωρινή διοίκηση με σκοπό τη διοργάνωση Συνεδρίου. Η αλλαγή, εκ πρώτης όψεως σημαντική (ειδικά αν ληφθεί υπόψη η δυναμική στάση της ΓΣΕΕ κατά την περίοδο των Ιουλιανών), εν τέλει επικαθορίζεται από τους περιορισμούς της. Ούτε κανένα ηγετικό στέλεχος των 115 ΣΕΟ συμπεριλαμβάνεται στη νέα διοίκηση (που στη συντριπτική της πλειοψηφία συγκροτείται από στελέχη της συνδικαλιστικής παράταξης της Ε.Κ., της *Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Αλλαγής* υπό τον Ν. Παπαγεωργίου), ούτε οι διακηρύξεις αυτής της διοίκησης δίνουν την αίσθηση ότι κάτι ουσιαστικό πρόκειται να αλλάξει. Ο νέος γενικός γραμματέας, για παράδειγμα, δηλώνει εξ αρχής ότι «δεν μπορεί να υπάρξει συνεργασία [με τα αριστερά σωματεία]», αφήνοντας ανοιχτό το μείζον θέμα της επανεγγραφής διαγραμμένων σωματείων στα εργατικά κέντρα. Η εντύπωση που κυριαρχεί, ωστόσο, είναι ότι τέτοια επανεγγραφή δε θα επιτραπεί, με αποτέλεσμα η κυριαρχία των σωματείων-σφραγίδα να εξακολουθήσει.

Την αμφίβολη αυτή διαδικασία εκδημοκρατισμού, πάντως, θα ανακόψουν το βασιλικό πραξικόπημα και η Αποστασία. Το 1966, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου θα επαναφέρει τη διοίκηση της ΓΣΕΕ και των εργατικών κέντρων στην ομάδα Μακρή-Θεοδώρου, και αυτοί, με τη γνωστή μέθοδο της μαζικής εισόδου σωματείων-σφραγίδα, θα επαναφέρουν το καθεστώς που ίσχυε πρωτίτερα. Η αναπαλαιωμένη διοίκηση θα υποστηρίξει τη δικτατορία, αν και στο τέλος θα αντικατασταθεί, καθώς οι δικτάτορες θέλουν να επιβάλουν τη δική τους ομάδα. Η θεσμοθέτηση του συνδικαλιστικού κινήματος θα παραμείνει έτσι βασικό ζητούμενο της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Όμως, στο φόντο αυτών των οργανωτικών εξελίξεων αναπτύσσεται ένα εκρηκτικό διεκδικητικό κίνημα, το οποίο και τροφοδοτεί τις τελευταίες αλλά και τροφοδοτείται από αυτές. Θα επιχειρήσω τώρα μια σύντομη διερεύνηση των πηγών αυτής της αμφίδρομης σχέσης.

β. Το απεργιακό-διεκδικητικό κίνημα

Τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία για το απεργιακό κίνημα της συγκεκριμένης περιόδου μπορεί να είναι αντιφατικά ως απόλυτοι αριθμοί, όμως οι τάσεις που αναδεικνύουν είναι αναμφισβήτητες.²² Τόσο από πλευράς αριθμού απεργιών όσο και από πλευράς αριθμού απεργών και χαμένων ωρών, η περίοδος μετά το 1961 σημαδεύεται από ένα ογκώδες απεργιακό κύμα, που βρίσκεται σε ανοδική πορεία ακόμα και μέχρι το 1966. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, κατά την τριετία 1964-1966, ο αριθμός ημερών απεργίας ανά 1.000 μισθωτούς θα ξεπεράσει κατά πολύ τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών της ΕΟΚ.

Όπως είδαμε, οι ΣΕΟ αναπτύσσονται εκρηκτικά στο διάστημα 1963-1964, μέσα στη δίνη αυτού του απεργιακού κύματος το οποίο και επεκτείνουν ακόμα περισσότερο κατά το διάστημα 1964-1966: γίνονται κατά έναν τρόπο η οργανωτική σπονδυλική του στήλη. Όμως, για να κατανοήσουμε καλύτερα τη δυναμική αυτού του πρωτοφανούς ξεσπάσματος, θα πρέπει να πάμε λίγο νωρίτερα, στην περίοδο 1960-1961, όταν το κίνημα αρχίζει να δείχνει τα πρώτα σημάδια μόνιμης ανάκαμψης. Σημείο-σταθμό αυτής της διαδικασίας αποτελούν οι μαχητικοί αγώνες των οικοδόμων, οι οποίοι σύντομα οδηγούν τους τελευταίους στην εμπροσθοφυλακή του προ-δικτατορικού διεκδικητικού κινήματος.²³ Η ιδιαίτερα δυναμική και ταξικά συμπαγής συμπεριφορά αυτού του κλάδου αξίζει μια μικρή παρέμβαση.

22. Βλ. Ροσέτος Α. Φακιόλας, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα: οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων – οργανωτικά προβλήματα – θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 116-126· Γεράσιμος Στεφανάτος, «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1956-1966», *Ελληνική Αριστερά*, Απρίλης-Μάης 1966, σ. 72-82, και Χρήστος Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989, σ. 85-116.

23. Όπως είναι γνωστό, η οικοδομή διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στο ελληνικό μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης (βλ., λ.χ., Σοφία Αντωνοπούλου, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 125-258). Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την εικοσαετία 1950-1970, οι επενδύσεις στις οικοδομές κυμαίνονται μεταξύ 30%-40% του συνόλου των επενδύσεων, ενώ στη βιομηχανία μόνο μεταξύ 9%-15%. Με την ανάπτυξη της οικοδομής αναπτύσσεται αριθμητικά και ο κλάδος των οικοδόμων. Από 70.000 που ήταν το 1951, γίνονται 180.000 το 1961, και 260.000 το 1971.

Μια επισταμένη μελέτη της περίπτωσης των οικοδόμων μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων για τον άτυπο χαρακτήρα της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης και, γενικότερα, τις πηγές συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων σε χώρες της ημι-περιφέρειας με σχετικά μικρό αριθμό βιομηχανικών εργατών. Οι οικοδόμοι έχουν παραλληλισθεί με τους καπνεργάτες της εποχής του Μεσοπολέμου.²⁴ Όμως σε αντίθεση με τους τελευταίους, οι οικοδόμοι ήταν στην πλειοψηφία τους ένας κλάδος ανειδίκευτος, αποτελούμενος από εσωτερικούς μετανάστες που έβλεπαν το πέρασμά τους από την οικοδομή παροδικό (πολλοί έπιαναν δουλειά προσδοκώντας σύντομα μετανάστευση), ήταν γεωγραφικά και παραγωγικά κατατεμαχισμένοι (υπήρχαν, λ.χ., 31 επί μέρους κλάδοι που οργανώνονταν σε ομοιοεπαγγελματική βάση), και δεν είχαν ουσιαστική δευτεροβάθμια εκπροσώπηση – μια και η Ομοσπονδία τους βρισκόταν κάτω από την εργατοπατερική ηγεσία Λυκιαρδόπουλου. Παρ' όλα αυτά, ή ίσως ακριβώς εξαιτίας αυτών, η ταξική τους συγκρότηση προχώρησε όσο λίγων άλλων εργατικών κλάδων, κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Μια υπόθεση εργασίας, για περαιτέρω έρευνα, είναι πως οι οικοδόμοι βρέθηκαν στην πρωτοπορία των διεκδικητικών αγώνων ακριβώς λόγω του σχετικά άτυπου χαρακτήρα της δουλειάς τους (χωρίς σταθερό τόπο εργασίας και εργοδότη), που, αφενός, συγχώνευε τα οικονομικά με τα πολιτικά τους αιτήματα, και, αφετέρου, τους έδινε μια ελευθερία κίνησης (η εργασία τους δεν απαιτούσε πιστοποιητικό κοινωνικών φρονιμάτων) η οποία επέτρεπε την κινητοποίηση οργανωτικών και συμβολικών πόρων.

Είναι ωστόσο σαφές πως ούτε η μαχητικότητα των οικοδόμων ούτε η οργανωτική αύξηση των «115 ΣΕΟ» αλλά ούτε και άλλες μεταβλητές που υποδεικνύονται από νεο-θετικιστικές θεωρίες για τις απεργίες,²⁵ επαρκούν για να εξηγήσουν από μόνες τους την έ-

24. Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», Ομάδα Μελέτης, *Οι οικοδόμοι και η οικοδομή στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1974, σ. 8.

25. Ο προσδιορισμός των αιτιών των απεργιακών κινητοποιήσεων έχει γίνει αντικείμενο εκτεταμένου θεωρητικού προβληματισμού. Ο αριθμός των θεωριών που έχουν κατά καιρούς προταθεί είναι πολύ μεγάλος, όμως μπορούν χονδρικά να ομαδοποιηθούν σε οικονομικές και κοινωνιολογικές. Στην πρώτη κατηγορία βρίσκουμε δύο ειδών θεωρίες: (α) του οικονομικού κύκλου και (β) της οικονομικής ανέχειας. Οι δύο υπο-ομάδες διατείνονται εντελώς αντίθετα πράγματα. Η πρώτη ισχυρίζεται ότι η οικονομική ανάπτυξη ευνοεί απεργιακές εκρήξεις λόγω της στενότητας που προκαλεί στην αγορά εργασίας. Οι εργάτες δεν αισθάνονται

κρηξη του διεκδικητικού κινήματος. Αντίθετα, οι επί μέρους επεξηγηματικοί παράγοντες αποκτούν τη σημασία τους και αντλούν τη δυναμική τους στο φόντο ενός πλέγματος πολιτικών εξελίξεων που τις επικαθορίζει. Ας δούμε ποιες είναι αυτές συνοπτικά.

Η πρώτη βασική καταλυτική εξέλιξη είναι η δημόσια και μαχητική αμφισβήτηση της νομιμότητας της εξουσίας, που γίνεται από την Ε.Κ. στα πλαίσια του Ανένδοτου, και που ξεκινά στα τέλη του 1961. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1962 ο αριθμός των απεργιών αυξάνεται κατά 62% σε σχέση με το 1961, ενώ ο αριθμός των χαμένων ωρών αυξάνεται περίπου κατά 50%. Ο Ανένδοτος δημιουργεί το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται επί μέρους διεκδικήσεις και δημιουργεί όρους για την αποκρυστάλλωση ενός εφικτού πολιτικού εγχειρήματος, την απομάκρυνση της ΕΡΕ από την εξουσία, που θεωρείται προϋπόθεση για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και τον εκδημοκρατισμό τόσο του συνδικαλιστικού κινήματος όσο και της δημόσιας ζωής γενικά.

Η δεύτερη σημαντική πολιτική εξέλιξη είναι η σκλήρυνση των κατασταλτικών και παρακρατικών μηχανισμών, που έχουν αποτελεσμα αντίθετο από το επιδιωκόμενο: αντί να καταστείλουν το κίνημα, «προσωποποιούν» τον αντίπαλο, αναδιατάσσουν αξιακές

επαγγελματική ανασφάλεια (ακόμα κι αν απολυθούν θα βρουν δουλειά αλλού), συνεπώς απεργούν εύκολα. Όμως, ενώ στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε η οικονομική ανάπτυξη ήταν πράγματι εντυπωσιακή (μέσος ρυθμός ανάπτυξης 1950-70: 6,3% σε τιμές 1958), οι εργαζόμενοι κάθε άλλο παρά οικονομική ασφάλεια ένοιωθαν. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, την τετραετία 1964-1967, η ανεργία ανερχόταν στο 18% (22,19% μαζί με τη μετανάστευση). Οι θεωρίες οικονομικής ανέχειας φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη εφαρμογή (αφού το 25%-40% της Ελλάδας των αρχών της δεκαετίας του '60 ήταν επίσημα καταγεγραμμένοι άποροι), όμως δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί το ξέσπασμα συνέβη μετά το 1961, όταν, αν μη τι άλλο, τα πράγματα φαινόταν να βελτιώνονται (ενώ το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα ήταν το 1958 \$326, το 1963 έφτασε τα \$457). Παρεμφερές, αν και διαφορετικό, πρόβλημα θα αντιμετώπιζαν και οι κοινωνιολογικές θεωρίες που αναζητούν τις αιτίες αυξημένης απεργιακής κινητικότητας σε κινητοποίηση οργανωτικών πόρων [resource mobilization]. Χωρίς τη μεγάλη ανάπτυξη των ΣΕΟ, το απεργιακό κίνημα ενδεχομένως να μην έπαιρνε την έκταση που πήρε. Όμως τι εξηγεί την ανάπτυξη των ΣΕΟ, σε περίοδο μάλιστα που κάθε άλλο παρά ευνοούσε την κινητοποίηση οργανωτικών πόρων; Για μια οξυδερκή ανασύνθεση των υπαρχόντων θεωρητικών σχημάτων, βλ. Franzosi, *ό.π.*, σ. 343-377. Για την αποτελεσματικότητα και τα όριά της των απεργιακών κινητοποιήσεων, βλ. επίσης Samuel Cohn, *When strikes make sense and why*, Plenum Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1993.

προτεραιότητες για μεγάλες λαϊκές μάζες επαναφέροντας στο προσκήνιο συλλογικές ταυτότητες της δεκαετίας του '40, και καθιστούν την επίτευξη του πολιτικού στόχου που θέτει ο Ανένδοτος περισσότερο θελκτική.²⁶ Κομβικό σημείο εδώ αποτελεί η δολοφονία του Λαμπράκη, τον Μάιο του 1963, που λειτουργεί ως τομή στην εξελικτική ροή του διεκδικητικού κινήματος. Χαρακτηριστικά, ενώ το δεύτερο τρίμηνο του 1963 ο αριθμός των απεργιών πέφτει από 56 σε 40, το τρίτο τρίμηνο (δηλαδή το διάστημα αμέσως μετά τη δολοφονία του Λαμπράκη) εκτινάσσεται από 40 σε 84.

Όπως είδαμε, η ευφορία που θα προκληθεί από τη νίκη της Ε.Κ. στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1963 και 1964, αφενός, θα οδηγήσει το αντιπολιτευτικό συνδικαλιστικό κίνημα σε οργανωτική εκτίναξη και, αφετέρου, θα δώσει νέα ώθηση στο απεργιακό κίνημα μετά από μια εξαιρετικά σύντομη (τρίμηνη) περίοδο χάριτος. Ενώ το πρώτο τρίμηνο του 1964 οι απεργίες θα είναι μόνο 40, το δεύτερο ανεβαίνουν στις 100, επίπεδο στο οποίο θα παραμείνουν και στο τρίτο τρίμηνο (97). Τη στιγμή που αυτή η διεκδικητική έφοδος βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη έχουμε το τρίτο σημαντικό πολιτικό συμβάν, τη βασιλική εκτροπή που θα οδηγήσει στις περιφημες 70 εφημερίδες των Ιουλιανών.

Έχει γραφεί ότι τα Ιουλιανά συνιστούν μια βίαιη, άμεση, και αδιαμεσολάβητη επέμβαση λαϊκών μαζών στην πολιτική σκηνή.²⁷ Χαρακτηριστικά, στο διάστημα των 40 ημερών από το βασιλικό πραξικόπημα έγιναν 400 λαϊκές συγκεντρώσεις σε ανοικτό χώρο – σε δύο από τις οποίες (η κάθοδος του Παπανδρέου από το Καστρί και η κηδεία του Σ. Πέτρουλα) υπήρχε συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων διαδηλωτών. Μέσα στο διάστημα αυτό θα έχουμε και τη μεγάλη πολιτική γενική απεργία της 27ης Ιουλίου 1965.

Στοχεύοντας σε μιαν αποτίμηση των Ιουλιανών υπό το φως των μακρο-ιστορικών δομικών χαρακτηριστικών του ελληνικού εργατικού κινήματος, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η έλλειψη

26. Για μια θεωρητική αποτίμηση της σημασίας «καθοριστικών πολιτικών συμβάντων» στην αναδιάταξη αξιακών προτεραιοτήτων από τις οποίες απορρέουν συλλογικές ταυτότητες, βλ. Gould, *ό.π.*

27. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρή, *ό.π.*, σ. 239-267. Για τα Ιουλιανά, βλ. ακόμα Δημήτρης Λιβιεράτος - Γιώργος Καραμπελιάς, *Ιουλιανά '65, η έκρηξη των αντιθέσεων*, Κομμούνια, Αθήνα 1985· Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Αθήνα 1966, και Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμος Ε' 1964-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1987.

θεσμοθέτησης των συνδικάτων, αντί να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση του εργατικού κινήματος, θα λειτουργήσει ως μία από τις βασικές προϋποθέσεις της λαϊκής έκρηξης πέρα και πάνω από τα συνδικάτα (όσο και από τα κόμματα).²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι η μεγάλη πλειοψηφία των κινητοποιήσεων που γίνονται ξεσπούν αυθόρμητα και χωρίς κεντρική καθοδήγηση. Στις κινητοποιήσεις αυτές ο ρόλος των εργαζομένων μαζών (και της ριζοσπαστικοποιημένης νεολαίας) θα είναι βαρύνων, όμως το εργατικό κίνημα –όπως και άλλες φορές στην ιστορία του– θα λειτουργήσει όχι ως θεσμικό-συνδικαλιστικό, αλλά ως μαζικό-συγκρουσιακό με έντονα τα στοιχεία του λαϊκού πολιτικού λόγου. Και είναι αυτό ακριβώς το στοιχείο της αδύναμης διαύλωσης λαϊκών και εργατικών αιτημάτων που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο προβληματίζει την πολιτική και κοινωνική εξουσία. Αν οι σημερινοί μελετητές δυσκολεύονται να προσδιορίσουν επακριβώς τη δυναμική των Ιουλιανών που ξέσπασαν τότε, αυτό που κυρίως προβληματίζει τους κρατούντες του 1965-1967 ήταν ότι δυσκολεύονταν εξίσου, αν όχι και περισσότερο, να φανταστούν τη δυναμική κάποιων νέων Ιουλιανών που θα μπορούσαν να ξεσπάσουν στο μέλλον.²⁹

28. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, η μελέτη του φαινομένου της λαϊκής έκρηξης αποτελεί τόπο ιδιαίτερα γόνιμου θεωρητικού προβληματισμού. Μια πρόσφατη εργασία-σύνθεση διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων που οργανώνει την επιχειρηματολογία της γύρω από την ανθρωπολογική έννοια του *gesture* (των διαφόρων στάσεων τις οποίες υιοθετούν άτομα και ομάδες για να διατηρήσουν την αυτονομία, υστεροφημία και αυτοεκτίμησή τους), αποτελεί αυτή του William Beik (*Urban protest in seventeenth-century France: the culture of retribution*, Cambridge University Press, Cambridge 1997), που υποστηρίζει ότι, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, ατομικές στάσεις άμυνας μπορεί εύκολα να καταλήξουν σε λαϊκές εκρήξεις. Για κλασικές εργασίες που προσδιορίζουν τις πηγές των εκρήξεων σε διαφορετικές κρυσταλλώσεις παραγόντων (κοινωνικο-οικονομικών, πολιτικο-θεσμικών, ψυχολογικών ή ταξικών), βλ. George Rud, *The crowd in history*, Serif, Λονδίνο 1995/1964¹. E.P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, τχ. 50, Φεβρουάριος 1971, σ. 76-136, και Charles Tilly, *The contentious French: four centuries of popular struggle*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. 1986. Βλ. ακόμα την πρόσφατη εξαιρετή σύνθεση του Sidney Tarrow, *Power in movement. Social movements, collective action and politics*, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη, Cambridge University Press, 1994, όπου τονίζεται ότι η εκκίνηση ενός «κύκλου διαμαρτυρίας» μειώνει το κόστος συμμετοχής και αυξάνει τις πιθανότητες για κοινωνικές εκρήξεις (ιδιαίτερα σ. 153-169).

29. Αξίζει να επισημανθεί ότι το φαινόμενο αυτό έχει πολλά παραμελημένα ιστορικά προηγούμενα (αν και σαφώς μικρότερης έντασης και έκτασης) και στα

γ. Διεκδικητικό κίνημα και δικτατορική επιβολή

Με δεδομένη την ευρωστία του διεκδικητικού κινήματος και την εκρηκτικότητα των λαϊκών κινητοποιήσεων, ίσως τεθεί το ερώτημα: Πού οφείλεται η αδυναμία τους να αποτρέψουν την επιβολή της δικτατορίας; Η πιο απλή –και ως τα σήμερα επικρατούσα– απάντηση είναι ότι τα μαζικά κινήματα, όσο εύρωστα και αν είναι, δεν μπορούν να αποτρέπουν δικτατορίες. Και βέβαια, αν η άποψη αυτή είναι σωστή τότε το ερώτημά μας δεν έχει αντικείμενο και η ανάλυση πρέπει να σταματήσει εδώ.³⁰

Όμως, από την άλλη πλευρά, πρέπει να επισημανθεί ότι τα δικτατορικά εγχειρήματα σπάνια (αν ποτέ) εκδηλώνονται σε περιόδους μαζικών εκρήξεων – η μελέτη του αυταρχικού φαινομένου από τον Dahl (1971) μέχρι τις πιο πρόσφατες αναλύσεις για την ανατροπή των κοινοβουλευτικών καθεστώτων και τον εκδημοκρατισμό, όπως και η διερεύνηση της δυναμικής των κοινωνικών κινήματων³¹ δείχνουν ότι αν το κόστος καταστολής, που η δικτατο-

χρόνια του Μεσοπολέμου όταν συγκρούσεις που υπερέβαιναν τα πλαίσια του θεσμικού συνδικαλιστικού κινήματος, έτειναν συχνά να αποκτούν διαστάσεις χιονοστιβάδας στις τοπικές κοινωνίες όπου ξεσπούσαν (π.χ. Καβάλα 1933, Ηράκλειο 1935, Θεσσαλονίκη 1936). Σε κάποια από τα συμβάντα αυτά έχω αναφερθεί αλλού (Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, Νοέμβριος 1995, σ. 9-78).

30. Μια συναφής αντίρρηση αφορά στην επιστημολογική υπόσταση της εξέτασης μη-γεγονότων. Τι νόημα έχει να αναζητούμε αίτια για τη μη επαρκή αντίσταση ενός μη επαρκώς οργανωμένου εργατικού κινήματος; Όμως η διερεύνηση εναλλακτικών εξελίξεων που δεν υλοποιήθηκαν, συνθέτουν έναν εξαιρετικά γόνιμο κοινωνικο-επιστημονικό ερευνητικό καμβά. Σύμφωνα με τον πρόσφατο αφορισμό του Charles Tilly, «κοινωνική επιστήμη είναι η συστηματική μελέτη αυτού που μπορούσε να γίνει, αυτού που θα μπορούσε να είχε γίνει, και αυτού που ενδεχομένως θα συμβεί στην κοινωνική ζωή και γιατί» (Charles Tilly, «Future social sciences», στο Wolfgang Natter - Ted Schatzki - John Paul Jones (επιμ.), *Disciplining boundaries*, Guilford, Νέα Υόρκη, υπό έκδοση). Βλ. επίσης, Charles Tilly, *Roads from past to future*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham/Boulder/Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1997.

31. Για την ανατροπή των κοινοβουλευτικών καθεστώτων, βλ. το κλασικό τετράτομο έργο υπό την επιμέλεια των Juan Linz - Alfred C. Stepan, *The breakdown of democratic regimes* (4 τόμοι), The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1978. Για τον εκδημοκρατισμό, βλ. το διάδοχο έργο, Guillermo O'Donnell - Philippe Schmitter - Laurence Whitehead (επιμ.), *Transitions from authoritarian rule* (4 τόμοι), The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1986. Για την αποτρεπτική

ρική επιβολή συνεπάγεται, εκτιμηθεί ότι είναι πολύ μεγάλο, τότε σαφώς και μπορεί να γίνει αποτρεπτικό. Η δικτατορία του Μεταξά, λ.χ., δεν επιβλήθηκε τον Μάιο αλλά τον Αύγουστο του 1936· προφανώς, και η δικτατορία των συνταγματαρχών περιέμενε μέχρι να κοπάσει η εκρηκτική ατμόσφαιρα των Ιουλιανών. Το αρχικό μας ερώτημα λοιπόν θα μπορούσε να επαναδιατυπωθεί ως εξής: Υπήρχε τρόπος ώστε το μαζικό κίνημα να διατηρήσει την έντασή του σε επίπεδο τέτοιο που, ανεβάζοντας το κόστος της δικτατορικής επιβολής, να την αποτρέψει; Προφανώς, οριστική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί. Όμως θα ήθελα, τελειώνοντας, να διατυπώσω μερικές σκέψεις-υποθέσεις για προβληματισμό και ενδεχομένως μελλοντική έρευνα.³²

Αν και το αίτημα που επίσημα προβάλλεται στο διάστημα μετά τη βασιλική εκτροπή είναι τυπικά υπέρ της αποκατάστασης της νομιμότητας και του περιορισμού του Κωνσταντίνου στα συνταγματικά του καθήκοντα (αυτή είναι η σημασία του «114»), είναι ωστόσο σαφές –τόσο από τη συμφραζόμενη συνθηματολογία των κινητοποιήσεων («Δε σε θέλει ο λαός...», «Δημοψήφισμα», κ.ά.) όσο και από τον τρόπο με τον οποίο αυτή η συνθηματολογία αναγιγνώσκεται από τους κυρίαρχους παράγοντες του πολιτικού συστήματος (βλ. κυρίως, *Πρακτικά του Συμβουλίου του Στέμματος*, 1-2 Σεπτεμβρίου 1965)– ότι, στη δυναμική του, το μαζικό κίνημα θέτει ζήτημα κατάργησης της Μοναρχίας. Αυτό δε σημαίνει βέβαια πως οι κινητοποιήσεις της περιόδου 1965-1967 δεν οραματίζονταν βραχυπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις.³³ Ό-

ισχύ και, ως ένα βαθμό, αποτελεσματικότητα μαχητικών τακτικών των νέων κοινωνικών κινημάτων απέναντι σε κατασταλτικές κρατικές πρακτικές, βλ. Sidney Tarrow, *ό.π.*, και Doug McAdam - John D. McArthur - Mayer, N. Zald (επιμ.), *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1996. Για την αποτελεσματικότητα και τα όρια της τακτικής των μαχητικών απεργιακών κινητοποιήσεων, βλ. Samuel Cohn, *When strikes make sense and why. Lessons from the Third Republic French coal miners*, Plenum Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1993 (ειδικά σ. 213-226).

32. Οι προϋποθέσεις για το άνοιγμα ενός διαλόγου σχετικά με το ζήτημα αυτό έχουν ήδη τεθεί με την αντιπαράθεση Χαράλαμπη (ό.π., 1988) – Βερναρδάκη - Μαυρή (ό.π.). Η συζήτηση μπορεί να συνεχιστεί και να εμπλουτισθεί με διεθνείς συγκρίσεις, ανάλογες αυτών που επιχειρούνται, λ.χ., στην πρόσφατη εργασία του Drake, *ό.π.*

33. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τις υπάρχουσες γνωστές δημοσκοπήσεις στην περιοχή της πρωτεύουσας τις παραμονές των εκλογών που δεν έγι-

μως, στο συλλογικό φαντασιακό, βασικό κίνητρο για τη διεκδίκηση και κύρια προϋπόθεση για την υλοποίηση αυτών των αιτημάτων φαινόταν να είναι η αλλαγή του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Ειδικά στον συνδικαλιστικό χώρο, το αίτημα για τον εκδημοκρατισμό της ΓΣΕΕ, λ.χ., περνούσε μέσα από την ανατροπή των καθεστωτικών συσχετισμών, που στη δεδομένη συγκυρία καθιστούσαν την πραγματοποίησή του αδύνατη. (Χαρακτηριστικά, η βαθύτερη σημασία του τίτλου των «115» δεν ήταν άλλη από το αίτημα της συνταγματικής αναθεώρησης.)

Σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία της περιόδου μετά τα Ιουλιανά, καθοριστικό ρόλο θα διαδραματίσει και πάλι η πολιτική των ηγεσιών της Ε.Κ. και της ΕΔΑ. Σε αντίθεση όμως με αυτό που είχε συμβεί το 1961, αυτή τη φορά η δυναμική του μαζικού κινήματος δε θα βρει επαρκή πολιτική στόχευση. Το καθεστωτικό ζήτημα δε θα τεθεί και αντ' αυτού θα καταβληθεί προσπάθεια ώστε το κίνημα να περιχαρακωθεί στο αίτημα περί περιορισμού του βασιλικού θεσμού στα συνταγματικά όρια.³⁴ Το πολιτικό σκεπτικό αυτής της τακτικής, δηλαδή η αποτροπή προκλήσεων ώστε να μην προκληθεί στρατιωτικό πραξικόπημα, ήταν ευλογοφανές, έπασχε όμως από μια σημαντική εσωτερική αντίφαση: δε λάμβανε υπόψη του ότι, μετά τα Ιουλιανά και με δεδομένους τους συσχετισμούς των δυνάμεων στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού, οσοδήποτε μετριοπαθείς κι αν ήταν οι εκδηλώσεις του μαζικού κινήματος θα εκλαμβάνονταν ως πρόκληση – άλλωστε μια νέα νίκη της Ε.Κ. στις κάλπες θα έθετε ξανά το καθεστωτικό ζήτημα επί τάπητος. Άρα ο μόνος τρόπος ώστε πράγματι να «αποφευχθούν οι προκλήσεις» ήταν να αρθεί η λαϊκή υποστήριξη προς την Ε.Κ. και την προοπτική εκδημοκρατισμού την οποία συμβόλιζε. Επιγραμματικά, για να πάψουν να είναι «προκλητικές» η Ε.Κ., η ΕΔΑ και το μαζικό κίνημα που τις στή-

ναν, τα προβλήματα της ανύψωσης του βιοτικού επιπέδου και της ανεργίας απασχολούσαν το 59% των εκλογέων (Αντί, τχ. 87, σ. 11, 1977, στο Βερναρδάκης-Μαυρή, *ό.π.*, σ. 135).

34. Για την πολιτική της ΕΔΑ την περίοδο αυτή, βλ. Ηλίας Ηλιού, *Η κρίση εξουσίας. Από το «θρίαμβο» της δημοκρατίας στο Ιουλιανό πραξικόπημα*, Εκδόσεις Ελεύθερα Κείμενα, Αθήνα 1972, ιδιαίτερα το λόγο του σε λαϊκή συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη, στις 16 Φεβρουαρίου 1966 (σ. 303-317). Βλ. ακόμα Τάκης Μπενάς, *Ένα συνέδριο που δεν έγινε ποτέ. Πρόδρομα ανανεωτικά στοιχεία της προδικτατορικής αριστεράς (Με βάση τα αδημοσίευτα αρχεία της ΕΔΑ που κατασχέθηκαν από την απριλιανή δικτατορία του '67)*, Εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα 1995.

ριζε έπρεπε να πάψουν να υπάρχουν.³⁵ Και αυτή την πολιτική αυτο-αναίρεσης ούτε η Ε.Κ. ούτε η ΕΔΑ μπορούσαν ποτέ να υλοποιήσουν.

Έτσι, χωρίς την πολιτική προοπτική ανατροπής της Μοναρχίας, το μεταϊουλιανό αυθόρμητο μαζικό κίνημα θα υποχωρήσει. Οι απεργίες βέβαια θα συνεχίζονται μέχρι και λίγο πριν από την παραμονή του πραξικοπήματος, όμως ο πολιτικός τους χαρακτήρας σταδιακά ατονεί και το κίνημα μπαίνει σε μια διαδικασία παρατεταμένης αναμονής.³⁶ Η 21η Απριλίου θα το βρει απροετοίμαστο. Οι σκέψεις και οι αναλύσεις που επακολούθησαν είναι στην πλειοψηφία τους μερικές και ελλειπτικές. Είναι βέβαιο όμως ότι τα όποια συμπεράσματα ενσωματώθηκαν στις συλλογικές αναπαραστάσεις (ένα ζήτημα που αξίζει να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας), διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο τόσο αναφορικά με τις στάσεις που το εργατικό κίνημα τήρησε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας όσο και με τις προσδοκίες που εξέθρεψε για την περίοδο μετά την πτώση της. Με την έννοια αυτή, οι επιπτώσεις των πολιτικών χειρισμών των εργατικών ηγεσιών της περιόδου 1965-1967 επιβιώνουν ως τις μέρες μας.

3. ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Η προσπάθεια για μια θεωρητικά ενημερωμένη μελέτη των επιπτώσεων της δικτατορίας στη μορφή του εργατικού κινήματος βρίσκεται ακόμα στην αρχή της. Τις πρώτες αποτιμήσεις που επιχειρήθηκαν, κατά τη διάρκεια της επταετίας ή αμέσως μετά,³⁷ διαδέ-

35. Ειδικά μάλιστα, αν ληφθεί υπόψη η πολωτική δυναμική του κομματικού συστήματος (βλ. Seraphim Seferiades, «Polarization and non-proportionality: the Greek party system in the postwar era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, τχ. 1, Οκτώβριος 1986, σ. 69-93).

36. Αποτιμώντας την κοινωνική νηνεμία των μηνών που προηγήθηκαν της δικτατορίας, πολλοί αναλυτές υποστήριξαν μάλιστα πως η επιβολή της δικτατορίας είχε ελάχιστη, αν είχε καθόλου, σχέση με το διεκδικητικό κίνημα. Βλ., λ.χ., Nancy Bermeo, «Classification and consolidation: some lessons from the Greek dictatorship», *Political Science Quarterly*, τόμ. 110, τχ. 3, 1995, σ. 438-439.

37. Π.χ., George Yannopoulos, «Workers and peasants under the military dictatorship», στο Richard Clogg, George Yannopoulos (επιμ.), *Greece under military rule*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1972· Θ. Ε. Θεοδώρου, *Στοιχεία για την εργατική τάξη της Ελλάδος*, Εκδοτική Ομάδα Εργασίας, Αθήνα 1975· Μ. Λέτσα, *Εργατικοί αγώνες την περίοδο της δικτατορίας*, Αδελφοί Τολίδη, Αθήνα 1975.

χτηκε μια μακρά περίοδος σιωπής που μόνον πρόσφατα φαίνεται να φτάνει στο τέλος της.

Οι νεότερες προσεγγίσεις συγκλίνουν στο συμπέρασμα πως οι οργανωτικές αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος κατά τα χρόνια του αυταρχισμού το εμπόδισαν να διαδραματίσει κάποιο ρόλο κατά την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία, με αποτέλεσμα την παγίωση κρατικο-κορπορατιστικών δομών κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.³⁸ Χωρίς να διαφωνεί με τη διαπίστωση αυτή, ο Paul Drake επισήμανε, ωστόσο, πως ένας συνδυασμός δομικών και θεσμικών παραγόντων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (πρόσδος εκβιομηχάνισης και χαμηλή ανεργία, σχετικά χαμηλή κατασταλτικότητα και διατήρηση καταπιεστικών κρατικο-κορπορατιστικών δομών στον επίσημο συνδικαλισμό) είχαν ως αποτέλεσμα τη ριζοσπαστικοποίηση εργατικών στρωμάτων, παρόμοια με εκείνη που παρατηρήθηκε στην Πορτογαλία και τη Βραζιλία, και σε αντίθεση με τις Ισπανία, Ουρουγουάη, Χιλή και Αργεντινή, όπου τα εργατικά κινήματα της μεταδικτατορικής περιόδου χαρακτηρίζονταν από μετριοπάθεια. Αν και ακόμα ανεπεξέργαστη, η θέση αυτή, που διαχωρίζει την κοινωνική δυναμική του εργατικού κινήματος από τις θεσμικές του εκφάνσεις, αξίζει να τύχει μεγαλύτερης προσοχής.

Η προσπάθεια εννοιολόγησης και συγκριτικής μελέτης του ρόλου των εργατικών κινήματων, τόσο κατά τα χρόνια του αυταρχισμού όσο και κατά τις περιόδους επιστροφής στον κοινοβουλευτισμό, ξεκίνησε, πάντως, με τις μελέτες του J. Samuel Valenzuela.³⁹ Σύμφωνα με το συγγραφέα αυτό, οι διαφορετικές στάσεις εργατικών κινήματων κατά τις περιόδους επιστροφής στον κοινοβουλευ-

38. Βλ. Στέλλα Ζαμπαρούκου, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χρ. Αυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 98-102· Nancy Bermeo (ό.π., σ. 445-447) και τη νέα συγκριτική μελέτη της Ruth Berins Collier για τις προϋποθέσεις της δημοκρατίας, που πρόκειται να κυκλοφορήσει σύντομα από το Princeton University Press. Η Collier θεωρεί την ελληνική περίπτωση ανάλογη με εκείνη του Εκουαδόρ.

39. (Με τον Jeffrey Goodwin), «Labor movements under authoritarian regimes», *Monographs on Europe* 5, σ. 1-50· «Movimientos obreros y sistemas políticos: un análisis conceptual y tipológico», *Desarrollo Económico*, τόμ. 23, τχ. 91, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 339-368 και «Labor movements in transitions to democracy», ό.π., σ. 445-472.

τισμό απορρέουν από: (α) την ισχύ ή αδυναμία τους και την οικονομική συγκυρία κατά τη στιγμή της μετάβασης, (β) το βαθμό ενότητας ή κερματισμού τους, (γ) τη θεσμική τους υπόσταση και την εμπέλεια των συμμαχιών που είχαν συνάψει κατά την περίοδο της δικτατορίας και (δ) τις ιδιαιτερότητες της μετάβασης, ειδικά αναφορικά με τις σχέσεις των εργατικών κινήματων με τις ελίτ που καθοδηγούν τη μετάβαση. Ο Valenzuela θεωρεί ότι στην Ελλάδα των παραμονών της μεταπολίτευσης, το εργατικό κίνημα ήταν ιδιαίτερα αδύναμο, με ισχύ ανάλογη αυτής των κινήματων στο Εκουαδόρ, στη Δομινικανή Δημοκρατία και στις Φιλιππίνες.⁴⁰

Οι όποιες, ενίοτε σοβαρές, αδυναμίες στην αξιολόγηση της ελληνικής εμπειρίας στο πλαίσιο κάποιων από τις παραπάνω προσπάθειες, δημιουργούν ασφαλώς επιφυλάξεις, όμως δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι αντανακλούν κενά στην πρωτογενή μελέτη της ελληνικής περίπτωσης την οποία καλούνται να καλύψουν κυρίως οι Έλληνες ερευνητές.

40. Βλ. ακόμα, Manuel Barrera - Gonzalo Falabella (επιμ.), *Sindicatos bajo regimenes militares: Argentina, Chile, Brasil*, Centro de Estudios Sociales/United Nations Research Institute for Social Development, Santiago 1990, και Paul G. Buchanan, *State, labor, capital. Democratizing class relations in the Southern Cone*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh/Λονδίνο 1995, όπου, εστιάζοντας στη μεταδικτατορική περίοδο, τονίζεται η τεράστια σημασία δημιουργίας θεσμών εργατικής πολιτικής, μια και ο χώρος αυτός συμπτυνώνει ταυτόχρονα «ιδεολογικές, κατασταλτικές και οικονομικές λειτουργίες» (σ. xiv). Θεωρητικά χρήσιμες είναι, τέλος, ορισμένες από τις θέσεις που διατυπώνονται στον τόμο που επιμελήθηκε ο Edward C. Epstein, *Labor autonomy and the state in Latin America*, Unwin Hyman, Βοστώνη/Λονδίνο/Σίδνεϊ/Wellington 1989.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΝΙΚΟΣ, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974· όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΦΙΑ, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.
- BARRERA MANUEL - GONZALO FALABELLA (επιμ.), *Sindicatos bajo regimenes militares: Argentina, Chile, Brasil*, Centro de Estudios Sociales/ United Nations Research Institute for Social Development, Σαντιάγκο 1990.
- BEIK WILLIAM, *Urban protest in seventeenth-century France: the culture of retribution*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- BERMEO NANCY, «Classification and consolidation: some lessons from the Greek dictatorship», *Political Science Quarterly*, τόμ. 110, τχ. 3, 1995, σ. 435-452.
- BERLANSTEIN LENARD D., «Introduction», στο Lenard D. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking labor history: essays on discourse and class analysis*, University of Illinois Press, Urbana/Σικάγο, 1993.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα· οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- CALHOUN CRAIG, *The question of class struggle: social foundations of popular radicalism during the industrial revolution*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Οξφόρδη 1982.
- COHN SAMUEL, *When strikes make sense and why. Lessons from the Third Republic French coal miners*, Plenum Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1993.
- DAHL ROBERT, *Polyarchy. Participation an opposition*, Yale University Press, New Haven/ Λονδίνο 1971.
- DRAKE PAUL W., *Labor movements and dictatorships. The Southern Cone in comparative perspective*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1996.
- EPSTEIN EDWARD C. (επιμ.), *Labor autonomy and the state in Latin America*, Unwin Hyman, Βοστώνη/Λονδίνο/Σίδνεϊ/Wellington 1989.
- FRANZOSI ROBERTO, *The puzzle of strikes: class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1995.
- GOULD ROGER, *Insurgent identities: class, community, and protest from 1848 to the Commune*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1995.
- ΖΑΜΠΑΡΛΟΥΚΟΥ ΣΤΕΛΛΑ, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 91-118.

- ΗΛΙΟΥ ΗΛΙΑΣ, *Η κρίση εξουσίας*, Εκδόσεις Ελεύθερα Κείμενα, Αθήνα 1972.
- HUNTINGTON SAMUEL, *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven/ Λονδίνο 1968.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ.Ε., *Στοιχεία για την εργατική τάξη της Ελλάδος*, Εκδοτική Ομάδα Εργασίας, Αθήνα 1975.
- INTERNATIONAL LABOUR OFFICE (ILO), *Yearbook of labour statistics*, Γενεύη 1961.
- INTERNATIONAL LABOUR OFFICE (ILO), *Yearbook of labour statistics*, Γενεύη 1971.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.
- ΚΙΟΥΚΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα: ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*, Εξάντας, Αθήνα 1994.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Φ., *Ελληνικά συνδικάτα· οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1963-1967)*, mimeo, Αθήνα 1985.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γ., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος», στο Οδυσσέας Δημητράκοπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ ΛΙΛΑ, *Πόλεις της σιωπής· εργατικός εποίκισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- ΛΕΤΣΑ Μ., *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, Αδελφοί Τολίδη, Αθήνα 1975.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *Ιουλιανά '65, η έκρηξη των αντιθέσεων*, Κομμούνα, Αθήνα 1985.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμος Ε' 1964-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- LINZ JUAN - ALFRED C. STEPAN (επιμ.), *The breakdown of democratic regimes* (4 τόμοι), The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1978.
- ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Συνεργασία συνδικαλιστικών οργανώσεων», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Πρόλογος Γ. Φ. Κουκουλές, Οδυσσέας, Αθήνα 1987.
- ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσα-

- λονίκη 1941-1983», στο Γ. Αναστασιάδης - Ν. Μαραντζίδης - Χ. Κεραμοπούλου - Β. Τατάλας (επιμ.), *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, 1997.
- MCADAM DOUG - SIDNEY TARROW - CHARLES TILLY, «To map contentious politics», *Mobilization: An International Journal*, τόμ. 1, τχ. 1, 1996, σ. 17-34.
- MCADAM DOUG - JOHN D. MCARTHY - MAYER N. ZALD (επιμ.), *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1996.
- MEYNAUD JEAN, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάουρον, Αθήνα 1966.
- MICHEL ROBERT, *Political parties; a sociological study of the emergence of leadership, the psychology of power and the oligarchic tendencies of organization*, Dover Publications Inc., Νέα Υόρκη 1959/1915¹.
- ΜΠΙΝΑΣ ΤΑΚΗΣ, *Ένα συνέδριο που δεν έγινε ποτέ. Πρόδρομα ανανεωτικά στοιχεία της προδικτατορικής αριστεράς (με βάση τα αδημοσίευτα αρχεία της ΕΔΑ που κατασχέθηκαν από την απριλιανή δικτατορία του '67)*, Εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα 1995.
- ΝΕΦΕΛΟΥΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Μαρτυρία για την τραγική δεκαετία 1946-1956», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Πρόλογος Γ. Φ. Κουκουλές, Οδυσσέας, Αθήνα 1987.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985.
- O'DONNELL GUILLERMO - PHILLIPE SCHMITTER - LAURENCE WHITEHEAD (επιμ.), *Transitions form authoritarian rule: southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1986.
- PALMER BRYAN D., *Descent into discourse: the reification of language and the writing of social history*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1990.
- REDDY WILLIAM, *The rise of market culture: the textile trade and French society, 1750-1900*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- RUD GEORGE, *The crowd in history*, Serif, Λονδίνο 1995/1964¹.
- SABEL CHARLES F., «The Internal politics of trade unions», στο Suzanne Berger (επιμ.), *Organizing interests in western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- SCOTT JOAN WALLACH, *The glassworkers of Carmaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city*, Harvard University Press, Cambridge, Mass./Λονδίνο 1974.
- SEFERIADES SERAPHIM, «The coercive impulse: state apparatus and labor

- repression in interwar Greece», ανακοίνωση στο Princeton University, Modern Greek Seminar, Princeton, Απρίλιος 1998.
- SEFERIADES SERAPHIM, *Working-class movements (1780s-1930s): a European macro-historical analytical framework and a Greek case study*, PhD thesis, Columbia University, Νέα Υόρκη 1998.
- SEFERIADES SERAPHIM, «Polarization and non-proportionality: the Greek party system in the postwar era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, τχ. 1, Οκτώβριος 1986, σ. 69-93.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, Νοέμβριος 1995.
- SONENCHER MICHAEL, *Work and wages: natural law, politics, and the eighteenth-century French trades*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- STEADMAN-JONES GARETH, *Languages of class: studies in English working class history*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- ΣΤΕΦΑΝΑΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1956-66», *Ελληνική Αριστερά*, Απρίλης-Μάης 1966, σ. 72-82.
- Συμβούλιον του Στέμματος της 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965 (Πλήρη Πρακτικά)*, Αθήνα, Ιστορικά Εκδόσεις.
- TARROW SIDNEY, *Power in movement. Social movements, collective action and politics*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1994.
- THOMPSON E.P., «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, τχ. 50, Φεβρουάριος 1971, σ. 76-136.
- TILLY CHARLES, «Future social sciences», στο Wolfgang Natter - Ted Schatzki - John Paul Jones (επιμ.), *Disciplining boundaries*, Guilford, Νέα Υόρκη, υπό έκδοση.
- TILLY CHARLES, *Roads from past to future*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham/Boulder/Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1997.
- TILLY CHARLES, *The contentious French: four centuries of popular struggle*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1986.
- TILLY CHARLES - LOUIS TILLY - RICHARD TILLY, *The rebellious century 1830-1930*, J.M. Dent & Sons Ltd., Λονδίνο 1975.
- VALENZUELA SAMUEL J., «Labor movements in transitions to democracy: a framework for analysis», *Comparative Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούλιος 1989, σ. 445-472.
- VALENZUELA SAMUEL J., «Movimientos obreros y sistemas políticos: un análisis conceptual y tipológico», *Desarrollo Económico*, τόμ. 23, τχ. 91 Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 339-368.
- VALENZUELA SAMUEL J. - JEFFREY GOODWIN, «Labor movements under authoritarian regimes», *Monographs on Europe* 5, 1983, σ. 1-50.

YANNOPOULOS GEORGE, «Workers and peasants under the military dictatorship», στο Richard Clogg - George Yannopoulos (επιμ.), *Greece under military rule*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1972.

ΦΑΚΙΟΛΑΣ ΡΟΣΕΤΟΣ Α., *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα: οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων – οργανωτικά προβλήματα – θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

ΧΑΤΖΗΪΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

ΨΑΛΛΙΔΑΣ ΓΡΗΓΟΡΗΣ, «Για τη συγκρότηση του σοσιαλιστικού κόμματος της Ελλάδος», *Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 11, Δεκέμβριος, 1989, σ. 361-280.